

Γιώργος Μανιάτης

Κοινωνική ατομικότητα – ένα ζητούμενο

1. Η σχέση ατόμου-κοινωνίας και τα επίπεδα ανάπτυξης και εκδήλωσής της αποτελεί τον πυρήνα της πολιτικής θεωρίας και πρακτικής καθώς και το πεδίο διαμόρφωσης των κριτηρίων διάκρισης και αντιπαράθεσης των διαφόρων σχολών, εκπροσώπων, τάσεων και ρευμάτων της κοινωνιολογικής σκέψης. Ο ατομικισμός και ο ολισμός ως αμοιβαία αποκλειστική έκφραση των δυο πόλων αυτής της σχέσης συμπυκνώνουν, τόσο στο επίπεδο της οντολογίας όσο και σ' αυτό της μεθοδολογίας, τη διαμάχη δυο στάσεων απέναντι στο κατεξοχήν αυτό πρόβλημα που καθόρισε μέχρι σήμερα με ιδιαίτερη έμφαση την πορεία της αστικής και της μαρξιστικής προβληματικής.

Στην ουσία, το δίπολο σχήμα ατομικισμός-ολισμός (και ως εκτροπές, αφηρημένος ατομικισμός και κολεκτιβισμός) αντανakλά την εγγενή στην ανάπτυξη της κοινωνίας αντίθεση ανάμεσα στο ατομικό και το γενικό συμφέρον, ανάμεσα στον άνθρωπο-άτομο και στον άνθρωπο-μέλος της κοινωνίας, όπως εκφράζεται τόσο στο επίπεδο της καθημερινής συνείδησης όσο και σ' αυτό της φιλοσοφικής σκέψης. Είναι, βέβαια, αναγκαίο να διευκρινιστεί ότι το εγγενές της αντίθεσης δεν αφορά εξολοκλήρου στην ιστορία της ανθρώπινης κοινωνικής ζωής αλλά αντιστοιχεί σ' εκείνη την ιστορική περίοδο που ξεκινάει από την αποκοπή από τον ομφάλιο λώρο της κοινότητας και που προβάλλει ο άνθρωπος-άτομο ως οντότητα ξεχωριστή, ως ιδιαιτερότητα που αυτοπροσδιορίζεται και διακρίνεται από το ανθρώπινο σύνολο, που έχει συνείδηση των ξεχωριστών, δικών του συμπεριφορών, του δικού του «ιδιωτικού» χώρου.

Η διαδικασία αυτή εξελίσσεται σ' ένα ανώτερο στάδιο και αποκτά πιο ολοκληρωμένα χαρακτηριστικά στην αστική κοινωνία, συνδέεται με την ανάπτυξη της και προϋποθέτει, σ' αυτήν την ολοκληρωμένη της μορφή, την ύπαρξη και, το κυριότερο, τη συνείδηση της ατομικής ιδιοκτησίας ως καθοριστικού παράγοντα πρόσκτησης ατομικών ιδιοτήτων, ιδιαιτεροτήτων και διακρίσεων στη βάση κριτηρίων κατοχής και απόκτησης. Καθοριστικό ρόλο σ' αυτή τη διεργασία εξατομίκευσης και προβολής σε πολιτικό θεωρητικό επίπεδο της σχέσης ατόμου-κοινωνίας παίζουν οι κοινωνικοπολιτικοί αγώνες της αστικής τάξης, η ανάπτυξη ταξικής συνείδησης, η συγκροτημένη σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο εμφάνιση της εργατικής τάξης, η διαμόρφωση του αστικού κράτους και των θεσμών του.

Ο ατομικισμός και ο ολισμός, η άποψη ότι μόνο τα άτομα είναι πραγματικά ενώ η κοινωνία αποτελεί τίποτε άλλο από το άθροισμά τους και η άποψη ότι η κοινωνία, οι θεσμοί, οι κοινωνικές ομάδες αποτελούν κατηγορίες που υπερβαίνουν και τελικά αρνούνται τα επιμέρους άτομα, αποτελούν στην πραγματικότητα τους δυο πόλους μιας αντίθεσης που βρίσκεται στο εσωτερικό της αστικής σκέ-

ψης και αντανakλά σε διάφορα επίπεδα την εγγενή αντίφαση της ίδιας της αστικής κοινωνίας: από τη μια την αναγκαιότητα εξατομίκευσης του ανθρώπου της εργασίας και του κεφαλαιοκράτη και από την άλλη το συλλογικό συμφέρον του ίδιου του συστήματος, της ίδιας της αστικής τάξης που εκφράζεται τόσο στο επίπεδο της οικονομίας όσο και σ' αυτό της πολιτικής με το αστικό κράτος και τους θεσμούς του. Η φιλελεύθερη και η συντηρητική παράδοση ως οι δύο βασικές συνιστώσες της αστικής πολιτικής θεωρίας και ιδεολογίας δίνουν έμφαση με τρόπο συνήθως αποκλειστικό στον πόλο άτομο και στον πόλο κοινωνική ολότητα, προκαπιταλιστική κοινότητα κ.τ.λ. αντιστοίχως. Για παράδειγμα, η αντίληψη για το αφηρημένο άτομο σαν μοναδικής αφετηρίας του κοινωνικού γίνεσθαι, καθώς και η αντίληψη που τοποθετεί τα συμφέροντα ενός αφηρημένου έθνους ή ράτσας, στην περίπτωση του ναζισμού, υπεράνω των ατομικών βουλήσεων κι επιδιώξεων χαρακτηρίζουν τους δύο πόλους της αντίθεσης στα πλαίσια της αστικής ιδεολογίας. Στην πραγματικότητα τόσο το αφηρημένο άτομο όσο και το αφηρημένο έθνος έχουν συγκεκριμένο κοινωνικό περιεχόμενο: τον αστό και τους έχοντες δικαιώματα ιδιοκτησίας και επομένως πολιτικά δικαιώματα. Ο ατομικισμός του φιλελευθερισμού ως προς το περιεχόμενό του δεν ξεπερνά τα όρια του αστού, όπως και η έννοια του έθνους αναφέρεται κατεξοχήν στο σύνολο των οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων, σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, της αστικής τάξης. Ότι εμφανίζεται ν' αφορά σ' όλους τους ανθρώπους και σ' όλη την κοινωνία, στην ουσία, αντιστοιχεί σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες, αριθμητικά περιορισμένες και περιοριστικές. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στο νεοφιλελευθερισμό που ενσωματώνει τις δύο αυτές παραδόσεις της αστικής ιδεολογίας με κυρίαρχο στοιχείο τον ατομικισμό του φιλελευθερισμού.

Ο μαρξισμός έχει κατηγορηθεί από τους εκπροσώπους της φιλελεύθερης παράδοσης σαν σύστημα θεωρητικό που ευνοεί τον κολεκτιβισμό σε βάρος της ελευθερίας του ατόμου. Η τραγική, πολλές φορές, εμπειρία των αυτοπροσδιοριζόμενων σαν σοσιαλιστικών ανατολικών χωρών και ιδιαίτερα η σταλινική πραγματικότητα επιβεβαιώνει στην πράξη έναν τέτοιο χαρακτηρισμό και δικαιώνει σ' αυτό το επίπεδο τις παρατηρήσεις (όχι όμως και τις ερμηνείες πάντα) φιλελεύθερων στοχαστών, όπως ο K.R. Popper, που θεωρούν ότι αυτός ο «σοσιαλισμός» αποτελεί τυπικό δείγμα μιας κλειστής κολεκτιβιστικής κοινωνίας.

Πρόκειται για μια κοινωνία που θυσιάζει, και μάλιστα με τρόπο βίαιο, το ατομικό συμφέρον, την ατομική προσωπικότητα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της στο όνομα του «γενικού συμφέροντος» του «σοσιαλισμού», της «εργατικής τάξης», ακόμη και της «ιστορίας». Αποτέλεσμα αυτής της αντίληψης, που στην ουσία της αναπαράγει τη μεταφυσική αστική διαδικασία απολυτοποίησης και αυτονόμησης του ενός πόλου της σχέσης ατόμου-κοινωνίας, αυτόν της κοινωνίας, είναι η παραβίαση —ως δυνατότητα, αλλά και ως σκληρή πραγματικότητα με τη Ρουμανία κραυγαλέο όχι όμως και αποκλειστικό παράδειγμα— και των πιο στοιχειωδών δικαιωμάτων της ανθρώπινης ύπαρξης.

Στην ουσία πρόκειται για την αναγωγή των προκατασκευασμένων «αφηρημένων συμφερόντων» της σοσιαλιστικής κοινωνίας στα συγκεκριμένα και ιδιοτελή συμφέροντα της γραφειοκρατίας. Η πραγματική αντίθεση ατόμου-κοινωνίας παίρνει τη διαστρεβλωμένη μορφή της αντιπαράθεσης των δικαιωμάτων του πολίτη μ' αυτά της κομματικής και κρατικής γραφειοκρατίας. Σ' αυτήν την αντι-

παράθεση κυριαρχεί το στοιχείο της υποχώρησης του ατόμου-πολίτη και της κάτω από τη βία εκχώρησης προσωπικών και συλλογικών (της εργατικής τάξης) δικαιωμάτων στο «όλον» που δεν είναι τίποτε άλλο από τα προνόμια της γραφειοκρατίας. Ο γραφειοκρατικός κολεκτιβισμός καταπνίγει την υποκειμενικότητα και στο όνομα ενός «γενικού συμφέροντος» υποτάσσει την προσωπική ιδιαιτερότητα σε μια μηχανιστική ομοιομορφία. Φαινόμενο που κυριάρχησε και κυριαρχεί στη δομή, οργάνωση, λειτουργία και νοοτροπία των κομμουνιστικών κομμάτων, στην παραγωγή και αναπαραγωγή των ηγεσιών τους.

Όταν στο όνομα του «συλλογικού» θυσιάζεται για μακρόχρονη περίοδο το άτομο, τότε δεν πρόκειται για πραγματικά γενικό συλλογικό συμφέρον αλλά για το συλλογικό συμφέρον μιας ομάδας, τάξης (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο τρόπος που η αστική τάξη παρουσιάζει τα συμφέροντά της σαν συμφέροντα όλης της κοινωνίας) ή στρώματος, όπως είναι η γραφειοκρατία. Ο αυθεντικός μαρξισμός κατανοεί τη βραχυπρόθεσμη θυσία του ατομικού στο όνομα ενός συλλογικού «εν αναπτύξει», όπου σε μια όντως αντιφατική αλλά γόνιμη διαδικασία θα ξεπερνιέται η άμορφη συλλογικότητα και θα δημιουργείται η δυναμική της προσωπικής και ατομικής κατάφασης της ανθρώπινης ύπαρξης. Δεν πρόκειται για διάλυση της ατομικότητας σε μιαν αφηρημένη συλλογικότητα (που όμως έχει τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της γραφειοκρατίας), ούτε για παράκαμψη της συλλογικότητας, ως πραγματικής κοινωνικής αξίας, υπέρ μιας αφηρημένης ατομικότητας (που όμως έχει τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του ατόμου-αστού), αλλά για την υπέρβαση των αφηρημένων προσδιορισμών τόσο του συλλογικού όσο και του ατομικού στο επίπεδο της σύνθετης, ανοιχτής και δρώσας κοινωνικής προσωπικότητας. Η ελεύθερη ανάπτυξη της ατομικότητας στην προβληματική του Μαρξ είναι μια συγκεκριμένη κοινωνική διαδικασία κάτω από συγκεκριμένους όρους και όχι μια αφηρημένη επίκληση κάποιου τυπικού ιδεώδους.

Προϋπόθεση για να μην καταλήξει το μέγιστο αίτημα του αγώνα για την ανθρώπινη χειραφέτηση κενός τύπος είναι η ισόρροπη ανάπτυξη όλων των πλευρών του κοινωνικού είναι. Ο εξωραϊσμός της μιζέριας και η αδυναμία κάλυψης όλο και περισσότερων αναγκών του συγκεκριμένου ανθρώπου της «σοσιαλιστικής» κοινωνίας οδηγεί —σύμφωνα με μια ιδιαίτερα παραστατική φράση του Μαρξ— σε «κοινωνικοποίηση της φτώχειας», σε αναπαραγωγή της στέρησης και σε στερημένη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Όσο η παραγωγικότητα της εργασίας, σε σχέση με τις καπιταλιστικές χώρες, είναι χαμηλότερη, όσο τα παραγόμενα αγαθά — από ποσοτική και κυρίως ποιοτική άποψη— δεν μπορούν να καλύψουν τη δυναμική των αναγκών του εργαζόμενου λαού, τόσο υπάρχει ο κίνδυνος να εφαρμόζονται με βίαιο τρόπο οικονομικά μέτρα για σκοπούς προσοσιαλιστικούς, και, κατά συνέπεια, να γίνεται δυνατή η παραγωγή και αναπαραγωγή του γραφειοκρατικού φαινομένου, η απόσπαση της γραφειοκρατίας από το λαό, η εξυπηρέτηση των ιδιοτελών της συμφερόντων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο. Η εγκατάσταση γραφειοκρατικών καθεστώτων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης από τον «κόκκινο στρατό» ήταν και μια τυπική πράξη «εξαγωγής γραφειοκρατίας» (και όχι βέβαια εξαγωγή της επανάστασης). Ήταν, στην ουσία, μια υποταγή της λαϊκής δυναμικής στις τακτικές επιλογές του Στάλιν και στους σε διεθνές επίπεδο συσχετισμούς των μεγάλων δυνάμεων. Από την άποψη της ανάπτυξης και της πρακτικής εφαρμογής του μαρξισμού πρόκειται για τη

διαδικασία μετασχηματισμού της θεωρίας και των αξιών του κομμουνιστικού κινήματος σε ένα κλειστό σύστημα εκλεκτικών αποσπασμάτων που σε κάθε περίπτωση δικαιολογούν τις όποιες επιλογές των ηγεσιών της γραφειοκρατίας.

Η κριτική μιας τέτοιας αντίληψης και πρακτικής απο τη σκοπιά είτε ενός αφηρημένου ανθρωπισμού είτε στη βάση της «αφελούς» κοινωνιολογικής θεώρησης της κοινωνίας σαν απλού αθροίσματος ατομικοτήτων και τη συνακόλουθη άρνηση κατηγοριών, που εκφράζουν κοινωνικές ολότητες σαν δήθεν πλαστές νοητικές κατασκευές, ούτε ουσιαστική ούτε αποδοτική ως προς το στόχο της είναι. Αντίθετα, η προβολή του αφηρημένου ατομικισμού του φιλελευθερισμού όχι μόνο δεν αποκαθιστά τη συγκεκριμένη κατηγορία της ανθρώπινης ατομικότητας, αλλά την παραχαράσσει καθιστώντας την απατηλή και κιβδηλή. Η αντιπαράθεση ενός σχηματοποιημένου, μηχανιστικού μαρξισμού σ' αυτήν την αφηρημένη ατομικότητα με τους όρους μιας εξίσου αφηρημένης κολεκτιβιστικής λογικής είχε σαν αποτέλεσμα να ταυτιστεί ο μαρξισμός όχι μόνο στο μυαλό των αντιπάλων του, αλλά και βασικών επίσημων εκπροσώπων του με τον κολεκτιβισμό, ν' απονευρωθεί, να μυστικοποιηθεί και ν' αποκτήσει θεοκρατικά χαρακτηριστικά.

Τελικά, στη μαρξιστική προβληματική η πραγματική σχέση ατόμου-κοινωνίας, η συγκεκριμένη κοινωνική ατομικότητα αποτελεί ένα συνεχές ζητούμενο, μια πρόκληση θεωρητική και, κυρίως, πρακτική.

2. Ο ατομικισμός του φιλελευθερισμού, παρ' όλο τον αφηρημένο χαρακτήρα των διατυπώσεών του και τις «αφελείς» κοινωνιολογικές του διαπιστώσεις, έχει μεγάλη σημασία, όχι μόνο ιστορική αλλά και μεθοδολογική, αφού ανοίγει ουσιαστικά ένα σοβαρό προβληματισμό για τη δημιουργία, τη νομιμοποίηση και τη λειτουργία της πολιτικής εξουσίας, του κράτους· την έννοια της πολιτικής υποχρέωσης, των πολιτικών δικαιωμάτων, της αντιπροσώπευσης. Μ' αυτή την έννοια ο φιλελευθερισμός αποτελεί την πιο συνεπή έκφραση της αστικής πολιτικής κουλτούρας.

Η κατανόηση της ιστορικής σημασίας της ανάπτυξης της φιλελεύθερης προβληματικής ως έκφρασης της διαμόρφωσης της ίδιας της αστικής κοινωνίας είναι απαραίτητο στοιχείο για τη βαθύτερη γνώση των πολιτικών δομών και λειτουργιών της τελευταίας. Απ' αυτή την άποψη, ο ατομικισμός του φιλελευθερισμού αποτελεί τη συστηματικότερη προβολή σε θεωρητικό επίπεδο της διαδικασίας αυτονόμησης του ατόμου-αστού από τη φεουδαρχική ιδεολογία και απόκτησης της αυτοσυνείδησής του ως υποκειμένου της αλλαγής του κοινωνικού είναι.

Η κλασική αστική πολιτική σκέψη, όπως αναπτύχθηκε το 17ο και 18ο αιώνα, αποπειράθηκε με τον αφηρημένο ατομικισμό της να ερμηνεύσει και να δικαιολογήσει θεωρητικά και πολιτικά τη συγκρότηση της αστικής κοινωνίας και του κράτους της σαν να ξεκινούσε μια διαδικασία από τὸ μηδέν, μ' έναν τρόπο τεχνητό και μηχανικό, απόλυτο ως προς τη λογική του αυστηρότητα και αυτάρκεια. Η όλη θεωρητική σύλληψη της συγκρότησης της *πολιτικής κοινωνίας* (civil society) και της νομιμότητας της εξουσίας και του κράτους στηρίζεται σε υποθέσεις για

τη φύση του ανθρώπου-ατόμου, τις σχέσεις του, τη βούληση και τις αποφάσεις του, τη συνείδηση των δικαιωμάτων και των παραχωρήσεών τους. Είναι, στην ουσία, υποθέσεις, προϋποθέσεις της ορθολογικής εξήγησης της λειτουργίας της πολιτικής και της προέλευσης της σχετικά αυτονομημένης από την κοινωνία κρατικής εξουσίας. Ούτε ο Hobbes, ούτε ο Locke, ούτε, αργότερα, ο Rousseau κυριολεκτούν στις υποθετικές διατυπώσεις τους για τη φύση του ατόμου και τη δημιουργία του κράτους μέσα από τη διαδικασία της σύναψης αυτού που ονομάστηκε «Κοινωνικό Συμβόλαιο». Σκοπός τους δεν ήταν να εξηγήσουν κοινωνιολογικά —πολύ περισσότερο, με εμπειρικές παρατηρήσεις— τη μετάβαση από τη «φυσική» (state of nature) στην «πολιτική» κατάσταση, την πολιτική κοινωνία, αλλά να δείξουν πώς *θα έπρεπε* να λειτουργεί και να πολιτεύεται η κρατική εξουσία, ποια είναι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των πολιτών και του κυριάρχου, ποια είναι τα όρια της άσκησης της εξουσίας του τελευταίου, πότε αυτή η εξουσία είναι νόμιμη.

Τα προβλήματα αυτά δεν πρωτοεμφανίστηκαν την περίοδο διαμόρφωσης του πολιτικού συστήματος της αστικής κοινωνίας. Υπάρχουν στον πυρήνα της προβληματικής της αρχαιοελληνικής πολιτικής σκέψης ή, ορθότερα, είναι σύμφυτα με τη γέννηση και ανάπτυξη της πολιτικής θεωρίας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η διαμάχη της πλατωνικής σκέψης με τη σοφιστική που εστιάζεται, τελικά, στις σχέσεις ατόμου-κοινωνίας (πόλης), ατόμου-γενικού συμφέροντος, φύσης-σύμβασης ως προς την προέλευση των πολιτικών θεσμών και του νομοθετικού συστήματος, του προβλήματος της νομιμοποίησης της εξουσίας. Η «μακροβιότητα» των προβλημάτων και των αντίστοιχων θεωρητικών προβληματισμών καταδειχνει τους τρόπους που η πολιτική σκέψη με τα διάφορα ρεύματα και εκπροσώπους της προσπάθησε και προσπαθεί να λύσει τις αντιθέσεις της ίδιας της ανάπτυξης της κοινωνίας και των θεσμών της.

Ο αφηρημένος, απόλυτος και, από μεθοδολογική άποψη, υποθετικός ατομικισμός της κλασικής φιλελεύθερης παράδοσης αποτέλεσε ένα δυναμικό στοιχείο στην ανάπτυξη του θεωρητικού στοχασμού για τα προβλήματα αυτά. Ταυτόχρονα δημιούργησε ένα πλαίσιο διαμόρφωσης της πολιτικής κουλτούρας των αστικών δημοκρατιών μέχρι σήμερα, κάτι το οποίο παρουσιάζεται —κυρίως στις σημερινές συνθήκες— ως ιδιαίτερα προκλητικό και για τη μαρξιστική θεωρία και πρακτική. Τίθεται έτσι το ερώτημα: Είναι η φιλελεύθερη παράδοση η πιο ολοκληρωμένη στα ζητήματα της δημοκρατικής λειτουργίας και μ' αυτή την έννοια απαραίτητη συνθήκη, απαραίτητο στάδιο για την ανάπτυξη κάτω από δικούς της όρους, της μαρξιστικής και σοσιαλιστικής πολιτικής θεωρίας και πρακτικής;

3. Η πρακτική των ανατολικών χωρών και η πίεση της διεθνούς συγκυρίας θα οδηγούσε σε μια άνευ όρων καταφατική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα. Μ' αυτό τον τρόπο, όμως, θα συσκοτιζόνταν δυο ζητήματα θεμελιώδη: ο ουσιώδης και αναγκαίος (επανα-) προσδιορισμός της σχέσης του μαρξισμού με την κλασική αστική πολιτική σκέψη και, το δεύτερο, το γεγονός ότι η αποδοχή των προβλημάτων που με έμφαση θέτει μια φιλοσοφική και πολιτική θεωρία δεν προϋποθέτει και την αποδοχή της θεωρίας στο σύνολό της — τις μεθοδολογικές της αφετηρίες, τις ερμηνείες και τα πολιτικά της συμπεράσματα. Ο μη προβληματι-

σμός γι' αυτά τα ζητήματα οδηγεί είτε σε μιαν αντίληψη για το μαρξισμό ιδιαίτερα «χαλαρή», όπου όλα χωράνε με βάση την κάθε φορά συγκεκριμένη συγκυρία, είτε στην άρνηση της δυναμικής των προβλημάτων και στη σχηματική (άρα μη μαρξιστική) αντιμετώπισή τους. Έτσι η σχηματική κριτική στον αφηρημένο ατομικισμό της προμαρξιστικής αστικής σκέψης κατέληξε σε άρνηση της ατομικότητας στο όνομα ενός εξίσου αφηρημένου κολεκτιβισμού. Η άρνηση των όρων που τίθεται ένα πρόβλημα δεν μπορεί να οδηγεί στην άρνηση της σημασίας του προβλήματος. Όπως εύστοχα αναφέρει ένας σύγχρονος πολιτικός φιλόσοφος: «Ένας μη-Φιλελεύθερος δεν είναι αναγκαστικά φιλελεύθερος και ένας άνθρωπος που επιτίθεται στον Φιλελευθερισμό δεν είναι αναγκαστικά εχθρός της ελευθερίας»¹.

Το κλειδί για τον προσδιορισμό των σχέσεων του μαρξισμού με τη φιλελεύθερη παράδοση στο επίπεδο της πολιτικής είναι το πώς καθεμιά θεωρία αντιλαμβάνεται τις αλληλοδιαπλοκές ατόμων-κοινωνίας όχι μόνο και κυρίως στο επίπεδο των υποθετικών μεθοδολογικών συλλογισμών αλλά στην πρακτική τους ανάπτυξη στην πολιτική πραγματικότητα. Ο αφηρημένος χαρακτήρας του ατομικισμού είναι το αδύνατο σημείο στη φιλελεύθερη προβληματική, αλλά η συζήτηση για τον πρακτικό προσδιορισμό των ατομικών δικαιωμάτων στον αναπτυσσόμενο φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα (ιδιαίτερα με τον J.St. Mill) αποτελεί βασικό αντικείμενο και για τον μαρξισμό, αφού μάλιστα τόσο ο Marx όσο και ο Engles τόνισαν την οντολογική και μεθοδολογική σημασία του ατόμου —όχι ως αφηρημένης, αλλά συγκεκριμένης κοινωνικά οντότητας— στη γνώση και ερμηνεία της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας.

Η σύνθεση της κοινωνίας είναι προϋπόθεση του πολιτικού επιχειρήματος της φιλελεύθερης (και νεοφιλελεύθερης) αντίληψης. Η κοινωνία σαν άθροισμα ατόμων και ατομικών βουλήσεων, αυτόνομων και ανεξάρτητων (το ίδιο ισχύει και για κάθε μορφή κοινωνικού όλου, όπως οι κοινωνικές τάξεις, οι οποίες δεν έχουν υπόσταση οντολογική που να ξεπερνάει τα άτομα που τις αποτελούν) καταλήγει στην αναγωγή της πολιτικής σε μια διαδικασία συναίνεσης —ιστορικά, για την εξήγηση της δημιουργίας της κρατικής εξουσίας, λογικά, σήμερα, για τη δικαιολόγηση και αποδοχή του αστικού κράτους. Έτσι το κεντρικό ζήτημα της πολιτικής φιλοσοφίας, η φύση και το περιεχόμενο της κρατικής εξουσίας, εξηγείται με το παράδοξο της υπέρβασης των ατομικών θελήσεων, έπειτα από την κοινή συναίνεσή τους. Η πολιτική γίνεται η τέχνη του συμβιβασμού διαφόρων συμφερόντων και η απόθεσή τους σε κάποιον κυρίαρχο— την κυβέρνηση, το κράτος².

Η κλασική χομπσιανή άποψη αποδίδει στον κυρίαρχο δικαιώματα απόλυτα που απορρέουν από τη συμφωνία των επιμέρους ατόμων να διαφυλάξουν έτσι τα συμφέροντά τους και να διασφαλίσουν μια ειρηνική συμβίωση. Εδώ το ατομικιστικό επιχειρήμα χρησιμοποιείται για να δικαιολογήσει ένα σαφές απολυταρχικό πολιτικό συμπέρασμα. Η νομιμοποίηση της εξουσίας καταλήγει στη δικαιολόγηση του απόλυτου τρόπου άσκησης της. Δεν προτίθεται ν' ασχοληθώ ειδικά με το πρόβλημα αυτό και τις, ουσιώδεις πολλές φορές, διαφορές στα πλαίσια

1. Bhikhu Parekh, «Liberalism and Morality», στο *The Morality of Politics*, ed. B. Parekh και R. N. Berki, Allen and Unwin, London 1972, σελ. 83.

2. Bl. Bernard Crick, *In Defence of Politics*, Weidenfeld and Nicholson, 1962.

της φιλελεύθερης λογικής και της θεωρίας του «Κοινωνικού Συμβολαίου» (π.χ. η ριζικά διαφορετική άποψη του J. Locke για το δικαίωμα της αντίστασης του λαού, ή εκείνη του J.J. Rousseau που αναφέρεται στη νομιμότητα της κρατικής εξουσίας με όρους που οπωσδήποτε κατά πολύ ξεπερνούν τη λογική της απλής ειρηνικής συμβίωσης), αλλά να εντοπίσω το μεγάλο πρόβλημα της εκχώρησης δικαιωμάτων, ατομικών ή και συλλογικών.

Αν η εξουσία, σε τελική ανάλυση, προέρχεται από εκχώρηση δικαιωμάτων των εξουσιαζομένων, ποιος διασφαλίζει τους τελευταίους από την κατάχρησή της; Τι είναι το δημόσιο σε σχέση με το ατομικό συμφέρον και πώς μπορεί ν' αποφευχθεί η παραβίαση του δεύτερου στο όνομα της γενικής επίκλησης του πρώτου; Πώς μπορεί να εξασφαλιστεί το ουσιαστικά απαράβατο μιας ιδιωτικής σφαίρας ζωής από τις παρεμβάσεις της εξουσίας; Το αφηρημένο ατομικιστικό επιχείρημα δεν μπορεί να δώσει επαρκή απάντηση —αφού στηρίζεται στην παραδοξολογία της θεώρησης των ατόμων σαν των μόνων πραγματικών οντοτήτων και εξηγεί την εξουσία ως προϊόν κοινής συμφωνίας —θέτει όμως ουσιαστικά ερωτήματα.

Η νεοφιλελεύθερη απαίτηση για περιορισμό της παρέμβασης του κράτους, που στην ουσία αναφέρεται στην περικοπή των κοινωνικών παροχών —παρ' όλο το στρεβλό της περιεχόμενο, αφού εντοπίζει αυτή την απαίτηση κατεξοχήν στο πεδίο του ανταγωνισμού της καπιταλιστικής αγοράς— δείχνει με στρεβλό τρόπο μια πραγματική ανάγκη της εποχής για διεύρυνση των ορίων προσωπικής ζωής και ελεύθερης δράσης σε κοινωνίες, που, και με την γι' αυτό το σκοπό χρήση της υψηλής τεχνολογίας (ιδίως στον τομέα ενημέρωσης ή παρακολούθησης), αποκτούν ολοένα και περισσότερα χαρακτηριστικά της οργουελικής μυθοπλασίας. Η αποξένωση του πολίτη από την κρατική εξουσία και η αίσθηση ότι, παρ' όλες τις θεσμικές δημοκρατικές ρυθμίσεις, είναι ένα «αντικείμενο», ένας δέκτης παθητικός, δίχως δυνατότητα διαφύλαξης και διασφάλισης της προσωπικής του ζωής, έχουν σε τέτοιο βαθμό κυριαρχήσει, ώστε η αυθόρμητη αντίδραση απέναντι στον κρατισμό να αποτελεί βάση εκκίνησης της νεοφιλελεύθερης προπαγάνδας, στο βαθμό μάλιστα που ο θεωρητικά πιο αυθεντικός αντικρατιστής —ο μαρξισμός— κατέληξε, στην «επίσημη» έκφρασή του στις ανατολικές χώρες (και όχι μόνο), να είναι ο τυπικότερος εκπρόσωπος του κρατισμού, μόνο που εδώ έχουμε το συμφέρον του «σοσιαλιστικού κράτους», δηλαδή της γραφειοκρατίας, να υπερβαίνει και ταυτόχρονα να υποτάσσει τον πολίτη.

Η αντιφατικότητα, η συνθετότητα και πολυπλοκότητα των σχέσεων δημόσιου-ιδιωτικού επιτάσσει τη διερεύνηση των αφετηριών τους καθώς και των όρων της σχετικής θεωρητικής συζήτησης που συνόδευσε την ανάπτυξη της αστικής πολιτικής σκέψης. Η αγνόηση μιας τέτοιας ανάγκης σημαίνει είτε άγνοια του προβλήματος, είτε εθελουφλία ή αναγωγή της θεωρίας και της πράξης στην απλή έως απλοϊκή διαδικασία αντίκρουσης προφανών, απλοϊκών επιχειρημάτων. Η από μεριάς του μαρξισμού αντίκρουση της φαινομενικά απλοϊκής (πλην όμως ιδιαίτερα ελκυστικής, τουλάχιστον φραστικά) νεοφιλελεύθερης επιχειρηματολογίας μπορεί να είναι αποτελεσματική και επιβεβαιωτική του ίδιου του μαρξισμού μόνον αν αυτός ξαναπάρει το αφετηριακό νήμα θέσης των προβλημάτων, παρακολουθήσει τις θεωρητικές και πρακτικές «λύσεις» του και τα αδιέξοδά τους και δοκιμάσει πάνω στο πρόβλημα με συγκεκριμένους τρόπους τη δική του

εμβέλεια. Ο μαρξισμός ως συνεχής δοκιμασία πάνω στο συγκεκριμένο (όχι το χυδαία πρακτικίστικο) και τον πλούτο του περιεχομένου του μπορεί να επιβεβαιωθεί και να βελτιώσει την αλήθεια του.

4. Ο μαρξισμός αναζητεί κι επιδιώκει, στη θεωρία και την πράξη, την αυθεντική, επομένως συγκεκριμένη, ατομικότητα, την κοινωνικά προσδιορισμένη και ταυτόχρονα προσδιορίζουσα ανθρώπινη προσωπικότητα. Ο πραγματικός άνθρωπος, ως οντολογική και μεθοδολογική αφετηρία, και η πραγματικά ολοκληρωμένη, ελεύθερη προσωπικότητα, ως κατάληξη του κοινωνικοπολιτικού αγώνα και της ριζικής αλλαγής του κοινωνικού είναι, αποτελούν τον πυρήνα της μαρξιστικής προβληματικής.

Η ουσία του ανθρώπου δεν μπορεί ν' αναζητηθεί στους αφηρημένους, «αιώνιους» προσδιορισμούς της· δεν μπορεί να ταυτισθεί με το αφηρημένο άτομο της αστικής σκέψης στο όνομα της πρακτικής ανάγκης εξήγησης της κοινωνικής πραγματικότητας μέσω των τυπικά ορθολογικών υποθέσεων. Αφετηρία δεν είναι το υποθετικό αφηρημένο άτομο, αλλά τα *πραγματικά άτομα*, με τους συγκεκριμένους προσδιορισμούς τους.

«Οι προϋποθέσεις από όπου ξεκινάμε δεν είναι αυθαίρετες, δεν είναι δόγματα, αλλά πραγματικές προϋποθέσεις που η αφαίρεσή τους μπορεί να γίνει μονάχα στη φαντασία. Είναι τα πραγματικά άτομα, η δραστηριότητά τους και οι υλικοί όροι της ζωής τους, τόσο αυτοί που τους βρήκαν να υπάρχουν, όσο και εκείνοι που τους δημιούργησαν με τη δική τους δραστηριότητα. Αυτές οι προϋποθέσεις μπορούν επομένως να επαληθευτούν με καθαρά εμπειρικό τρόπο.»³

Η αφετηριακή αυτή διατύπωση της *Γερμανικής Ιδεολογίας* ακολουθεί όλη την προβληματική του Marx. Την ξαναβρίσκουμε στην ωριμότητά του στην Εισαγωγή στα *Grundrisse*, όπου και πάλι διαφοροποιείται από τον αφηρημένο ατομικισμό και τις συνακόλουθες Ροβινσωνιάδες. Αφετηρία είναι οι πραγματικοί καθορισμένοι δραστήριοι άνθρωποι, η πραγματική διαδικασία της ζωής τους, οι άνθρωποι όπως ενεργούν και παράγουν υλικά και όπως δρουν σε καθορισμένα υλικά όρια, προϋποθέσεις και όρους, ανεξάρτητα από τη θέλησή τους.

Η αντιπαράθεση μαρξισμού-αστικής σκέψης δεν εστιάζεται στην αποδοχή ή μη του ατόμου ως αφετηρίας, αλλά στο συγκεκριμένο προσδιορισμό του περιεχομένου του και στον τρόπο που εννοείται και θεωρείται η σχέση του με άλλα άτομα, η σχέση του με την κοινωνία, οι πραγματικοί όροι της πραγματικής του ζωής. Ο γραφειοκρατικός «μαρξισμός» αντιπαράθετε την ατομικότητα στην κοινωνικότητα, το ατομικό στο συλλογικό συμφέρον και όχι, όπως ο Marx, την κοινωνικοποιημένη στην αφηρημένη ατομικότητα. Το άτομο διαλύεται στο σύνολο, εκχωρεί —οικειοθελώς ή βιαίως— όχι τα τυπικά ατομικά δικαιώματά του,

3. K. Marx, F. Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμ. 1, έκδ. «Gutenberg», σελ. 60-1.

αλλά το δικαίωμά του στην ατομικότητα ως της θεμελιώδους προϋπόθεσης της ξεχωριστής ιδιαίτερης προσωπικότητάς του.

Το πραγματικό δραστήριο ανθρώπινο άτομο, ως αυθεντική αφετηριακή προϋπόθεση της μεθόδου, δεν είναι ένα κάτι που αναιρείται μόλις διατυπωθεί, αλλά μια πραγματική διαδικασία, μια σχέση συγκεκριμένων ανθρώπων που συνεχίζεται, απαιτεί την επιβεβαίωσή τους σε κάθε μορφή κοινωνικής συμβίωσης, θεσμό, όργανο, συλλογικό μόρφωμα. Το δικαίωμα στην ατομικότητα (και όχι το αφηρημένο τυπικό ατομικό δικαίωμα της αστικής σκέψης, ειδικά του νεοφιλελευθερισμού σήμερα) είναι το κατεξοχήν αναφαίρετο δικαίωμα της ανθρώπινης προσωπικότητας. Αποτελεί τη βάση καθορισμού και προσδιορισμού της εκχώρησης δικαιωμάτων με τη μορφή της αντιπροσώπευσης, της έννοιας του μέλους ενός οργανισμού (π.χ. ενός πολιτικού κόμματος) σε σχέση με την εξουσία - καθοδήγησή του, της σχέσης ατόμου-πολίτη και κράτους, μέλους τάξης και τάξης ως συνόλου.

Υποστηρίζω, μ' άλλα λόγια, ότι η έννοια του πραγματικού ανθρώπινου ατόμου, της κοινωνικοποιημένης ατομικότητας (του ανθρώπου όχι ως «αφαίρεσης», αλλά ως συνόλου —ως προς την ουσία του— του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων) δεν είναι η άλλη ονομασία της κολεκτιβιστικής συλλογικότητας της σταλινικής και νεοσταλινικής ιδεογραφίας, αλλά η γόνιμη μεθοδολογική αρχή διερεύνησης των πραγματικών ανθρώπινων σχέσεων, των σχέσεων ατομικού-γενικού συμφέροντος, των πραγματικών φορέων των κοινωνικών σχέσεων (σε επίπεδο επιστημονικής αφαίρεσης: του καπιταλιστή και του εργάτη στο *Κεφάλαιο* του Marx) με τις θελήσεις, τις γνώμες και τις συμπεριφορές τους.

Αποτελεί βασική προϋπόθεση — πάντοτε ως ζητούμενο — του ξεπεράσματος των αντιφάσεων και των ορίων της πιο τυπικής αλλά και της πιο προοδευτικής έκφρασης της αστικής πολιτικής σκέψης. Στην πρώτη περίπτωση υπονοώ ως παράδειγμα την προβληματική του Edmund Burke σε σχέση με την αντιπροσώπευση των συμφερόντων του λαού (του εκλογικού σώματος, καλύτερα) και στη δεύτερη, την ιδιαίτερα γόνιμη για το μαρξισμό, επαναστατική σκέψη του J. J. Rousseau για τη σχέση ατομικής - γενικής θέλησης. Αποτελεί, επίσης, την ουσιαστική προϋπόθεση διαμόρφωσης εκείνης της πολιτικής κουλτούρας που θα αναπτύσσει τη δημοκρατία και θα διασφαλίζει τη νομιμότητα του ανθρώπου - πολίτη.

Για τον Burke, η αντιπροσώπευση είναι η πράξη διαχείρισης και κηδεμονίας μιας elite απέναντι στο σύνολο ενός έθνους. Όπως χαρακτηριστικά γράφει:

«Το Κοινοβούλιο δεν είναι ένα νομοθετικό σώμα που αποτελείται από εκπροσώπους διαφορετικών και εχθρικών μεταξύ τους συμφερόντων [...]. Το Κοινοβούλιο είναι το συζητητικό σώμα του έθνους, με ένα συμφέρον, αυτό του συνόλου — όπου οδηγός δεν θα πρέπει να είναι καμιά τοπική προκατάληψη, αλλά το γενικό καλό που απορρέει από τη γενική λογική του συνόλου.»⁴

4. Αναφέρεται από τη Hanna Fenichel Pitkin στο *The Concept of Representation*, University of California Press, 1972, σελ. 171, όπου και υπάρχουν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις πάνω στο πρόβλημα.

Το πιο ενδιαφέρον στην άποψη του Burke είναι ότι αντιπροσωπεύονται συμφέροντα και όχι συγκεκριμένα άτομα. Για το συντηρητικό πολιτικό στοχαστή τα συμφέροντα είναι *αντικειμενικά*, ορθολογικά ανακαλυπτέα, σαν να ήταν επιστημονικά δεδομένα. Η φωτισμένη elite των αντιπροσώπων οφείλει και μπορεί να γνωρίζει τα συμφέροντα των αντιπροσωπευομένων, να τα διαχειρίζεται και να τα κηδεμονεύει ανεξάρτητα από τις γνώμες ή τις θέλησεις των τελευταίων. Τα επιμέρους άτομα ή ομάδες μπορεί να λαθεύουν για το ποιο είναι το συμφέρον τους, ενώ ο αντιπρόσωπος έχει το καθήκον να το γνωρίζει και στο όνομά του να πράττει. Αντιπροσωπεύει συμφέροντα και όχι συγκεκριμένα πρόσωπα στων οποίων τη θέληση θα πρέπει να υποτάσσεται.

Εκείνο που έχει σημασία στο επιχείρημα του Burke είναι η λογική του, η οποία ξεπερνάει τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο που αναπτύχθηκε η σχετική συζήτηση, αφού θέτει εκ του αντιθέτου ένα κεντρικό ζήτημα της πολιτικής και ιδιαίτερα της δημοκρατίας. Ποιος κατοχυρώνει την κοινωνική τάξη, ομάδα, τον κάθε πολίτη από την αυθαιρεσία και κατάχρηση εμπιστοσύνης και εξουσίας του αντιπροσώπου του — και όχι μόνο στο Κοινοβούλιο, αλλά σ' όλο το πλέγμα των θεσμών της πολιτικής οργάνωσης; Αν ο αντιπρόσωπος διαχειρίζεται τα συμφέροντα του αντιπροσωπευόμενου στο όνομα της δυνατότητάς του να τα γνωρίσει και να τα εκφράσει *αντικειμενικά*, ποιος και πώς μπορεί να ελέγξει αυτή τη «δυνατότητα»; Το πρόβλημα είναι ιδιαίτερα σημαντικό και όσον αφορά το κράτος ως εκπροσώπου γενικών συμφερόντων και όσον αφορά την έκφραση κοινωνικών συμφερόντων μέσω πολιτικών κομμάτων και των ηγεσιών τους.

Το πρόβλημα δεν μπορεί ν' αντιμετωπισθεί στα πλαίσια μιας κολεκτιβιστικής ή ατομικιστικής θεώρησης. Στην πρώτη περίπτωση, η απρόσωπη και άμορφη «συλλογικότητα» και το συλλογικό συμφέρον χρησιμοποιείται έτσι που παραβιάζει τη σχέση ατόμου - συνόλου στο όνομα των «συμφερόντων» του δεύτερου — τα οποία εκφράζει ή υποτίθεται ότι εκφράζει κάποια πολιτική πρωτοπορία. Στη δεύτερη περίπτωση, όπου η κοινωνία θεωρείται αποκλειστικά ως το άθροισμα των ατομικών βουλήσεων και επιδιώξεων, η σχέση ατόμου - συνόλου παραχράσσεται στο όνομα των αφηρημένων συμφερόντων του πρώτου.

Η προοδευτική σκέψη του J. J. Rousseau επιχείρησε να λύσει το πρόβλημα ατομικού - γενικού συμφέροντος με την προβολή της αναγκαιότητας της *γενικής θέλησης* — του συνολικού υπόλοιπου των ατομικών θελήσεων, όταν αφαιρεθούν τα στοιχεία των αλληλοσυγκρούσεών τους, και την άμεση δημοκρατία. Όταν ο λαός — γνωρίζοντας καλά τα προβλήματά του — αποφασίζει δίχως να προηγηθεί η συνεννόηση των πολιτών μεταξύ τους, τότε από το μεγάλο αριθμό των μικρών υπολοίπων θα απορρέει η γενική θέληση και η σχετική απόφαση θα είναι πάντοτε καλή. Ο Rousseau ήταν αντίθετος στη διαμεσολάβηση των ατομικών θελήσεων και συμφερόντων από ξεχωριστές ομάδες, κόμματα, φατρίες. Όταν υπάρχουν αυτές, η θέληση καθεμιάς γίνεται γενική σε σχέση με τα μέλη της και μερική σε σχέση με το κράτος, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν τόσοι ψηφοφόροι όσοι είναι οι άνθρωποι, αλλά όσες είναι οι ομάδες⁵. Η αγωνία του Rousseau οφείλεται στους πραγματικούς κινδύνους της νόθευσης της γενικής

5. Βλ. Βιβλίο Δεύτερο, Κεφάλαιο III του *Κοινωνικού Συμβολαίου*.

θέλησης, της παραβίασης της θέλησης και των δικαιωμάτων του ατόμου - πολι-
τη, της κατάχρησης εξουσίας, της αυτονόμησης των συμφερόντων των αντιπρο-
σώπων από αυτά των αντιπροσωπευομένων. Βέβαια, η πρακτική λύση που πρό-
τεινε — μικρές αριθμητικά πολιτικές κοινωνίες με λειτουργία όσο το δυνατόν
πιο άμεσης δημοκρατίας και κυριαρχίας του λαού — ήταν τυπικά ανεφάρμοστη
ήδη από την εποχή του.

Το πρόβλημα όμως της σχέσης ατομικού - γενικού συμφέροντος ως ανάπτυξης
της πρωτογενούς σχέσης ατόμου - κοινωνίας παραμένει και, μάλιστα, σήμερα,
που η συνθετότητα της κοινωνικής ζωής επιβάλλει διάφορες μορφές και επίπεδα
αντιπροσώπησης, είναι ιδιαίτερα επιτακτικό.

Η «λύση» θα μπορούσε να αναζητηθεί στην κατανόηση της πραγματικής α-
ντίφασης ατομικού - γενικού στα πλαίσια μιας αυθεντικής σχέσης με την ουσία
της μαρξιστικής προβληματικής.

«[Οι] κομμουνιστές δεν αντιπαραθέτουν τον εγωισμό στην αυτοθυσία ή
την αυτοθυσία στον εγωισμό, ούτε εκφράζουν αυτή την αντίφαση θεωρητι-
κά στην αισθηματική της ή στην πομπώδη ιδεολογική της μορφή. Αντί-
θετα, δείχνουν την υλική βάση που τη γεννάει και που μαζί της, η αντίφα-
ση εξαφανίζεται από μόνη της [...] ξέρουν πολύ καλά ότι ο εγωισμός,
όπως εξίσου και η αυτοθυσία, είναι μέσα σε καθορισμένες συνθήκες μια
αναγκαία μορφή της αυτο-επιβεβαίωσης των ατόμων. Επομένως οι κομ-
μουνιστές με κανένα τρόπο δεν θέλουν [...] να καταργήσουν το “ιδιωτικό
άτομο” για χατήρι του “γενικού” αυτοθυσιαζόμενου ανθρώπου [...]. Οι
κομμουνιστές θεωρητικοί, οι μόνοι που έχουν καιρό να αφοσιώνονται στη
μελέτη της ιστορίας, ξεχωρίζουν ακριβώς για το λόγο, ότι μόνο αυτοί
έχουν ανακαλύψει πως στη διάρκεια όλης της ιστορίας το “γενικό συμφέ-
ρον” δημιουργείται από άτομα που ορίζονται σαν “ιδιωτικά πρόσωπα”.
Ξέρουν ότι αυτή η αντίφαση είναι μόνον επιφανειακή, διότι η μια πλευρά
της, η λεγόμενη “γενική”, παράγεται διαρκώς από την άλλη πλευρά, το
ατομικό συμφέρον, και με κανέναν τρόπο δεν έρχεται σε αντιπαράθεση με
το τελευταίο σαν ανεξάρτητη δύναμη με ανεξάρτητη ιστορία — έτσι αυτή
η αντίφαση πάντοτε καταστρέφεται και αναπαράγεται στην πράξη. Επομέ-
νως δεν υπάρχει θέμα χεγκελιανής “αρνητικής ενότητας” δυο πλευρών μιας
αντίφασης, αλλά για την υλικά προσδιορισμένη καταστροφή του προηγού-
μενου υλικά προσδιορισμένου τρόπου ζωής των ατόμων που με την εξαφά-
νισή του εξαφανίζεται επίσης και αυτή η αντίφαση μαζί με την ενότητά
της.»⁶

Και όμως αυτή η ανακάλυψη εξακολουθεί στην πρακτική να είναι το μεγάλο
ζητούμενο. Ο προσδιορισμός της κοινωνικής ατομικότητας ως της αυθεντικής
ανθρώπινης ουσίας, οι όροι που αναπτύσσεται και διαμορφώνεται, οι σχέσεις
που δημιουργεί αποτελούν βασική προϋπόθεση για να ξανατοποθετήσει ο μαρ-
ξισμός έξω από το φετίχ της αποατομικοποιημένης «συλλογικότητας» τη σχέση
ατόμου - κοινωνίας και να κατανοήσει την ανάπτυξή της, ιδίως στη σφαίρα της

6. K. Marx, F. Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., σελ. 343-4.

πολιτικής ζωής, κάτι που θα συνιστά και την αναίρεση των μανιχαϊκών αντιλήψεων των «κακών προσώπων» ως αιτιών της κατάρρευσης της Ανατολής και της ανεπάρκειας της Δύσης στο επίπεδο των κομμουνιστικών κομμάτων και θα αποκαθιστά την αναγκαιότητα της ουσιαστικής αναζήτησης και έρευνας για την ίδια τη δομή της εξουσίας, της αντιπροσώπευσης, της πρωτοπορίας πέρα από φραστικά ιδεοληπτικά σχήματα.

